

İzmirli İsmail Hakkı'nın Şia'nın Hadis Anlayışına Hadis Tarihi İsimli Eserinde Yer Vermesi Üzerine

Nilüfer Kalkan Yorulmaz

Hadis tarihi dersleri ve bu konudaki literatür Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte gelişme göstermeye başlayan modern sayılabilecek hususları barındırmaktadır. Özellikle 1924 yılında medreselerin kaldırılması ve Dârülfünun bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasıyla ders isimlerinin hadis tarihi, fıkıh tarihi, tasavvuf tarihi diye değiştirildiği¹ ve böylece konuyla ilgili literatürün oluşmaya başladığı söylenebilir. İzmirli İsmail Hakkı'nın (1869-1946) *Hadis Tarihi* isimli eseri literatürün ilk örneği olmasının yanı sıra özellikle Cumhuriyet dönemi hadis çalışmaları arasında Şia'yı hadis tarihi içine dahil ederek ele alan ilk eser olması bakımından oldukça önem arz etmektedir. Ayrıca araştırmamızda ele alacağımız *Hadis Tarihi* kitabının Şia ile ilgili bu bölümünün, sonraki dönemlerde ülkemizde Şia'nın hadis anlayışıyla ilgili yapılan çalışmaların başlangıç noktalarından biri haline geldiği de görülmektedir. Bu durum da eserin özellikle Şia bölümünün mahiyeti ve yazılma sebeplerinin neler olduğu hususunda okuyucuda bir merak uyandırmaktadır.

Bölümün mahiyeti ve eserde yer alma sebeplerine değinilecek olan bu çalışmada öncelikle eserin genel muhtevası hakkında bilgi verilecektir. Böylece İzmirli'nin Şia konusunu incelemesinin eserin kurgusu ile bağlantısı tespit edilmeye çalışılacaktır. Ardından İzmirli'nin İmâmiyye Şia'sını ele alış yöntemi değerlendirilerek, konuya yaklaşım tarzının ne olduğu, sadece tasvirî bir anlatım benimseyip benimsemediği veya eleştirel bir yaklaşımın olup olmadığı sorgulanacaktır. Zira şayet İzmirli, Şia ile ilgili eleştirel bir tutum sergiliyorsa onların görüşlerini çürütmek adına böyle bir başlığı eserine aldığı söylenebilir. Aksi düşünüldüğünde ise Şia'ya bir değer atfetmesi sebebiyle bu konunun eserde yer bulduğu

1 Ekmeleddin İhsanoğlu, “İslam Dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi,” 8-10; Emre Dölen, “Osmanlı'dan Cumhuriyete Darulfünun'da İlahiyat Öğretimi”, *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, ed. Tahsin Özcan, Ahmet Hamdi Furat, Hüseyin Sarıkaya (İstanbul: Ada Ofset, 2010), 106-109.

* Sorumlu Yazar: Nilüfer Kalkan Yorulmaz (Dr. Öğr. Üyesi), İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölüm, İstanbul, Türkiye. E-posta: nilufer.yorulmaz@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-6191-8072
<https://doi.org/10.26650/di.2019.30.2.0068>

iddiası da ortaya atılabilir. Bunun tespit edilebilmesi için öncelikle İzmirli'nin ilmi birikiminin meseleye etkisi araştırılmalı, ardından ilmi etkenler dışında konuyla ilgili siyasi veya sosyal bir etkinin olup olmadığı sorgulanmalıdır. Böylece İzmirli'nin gelenekten farklı olarak böyle bir başlığa yer verme sebepleri, bazı ihtimallerle birlikte açıklanabilir.

1924-1926 yılları arasında İstanbul Dârülfünunu İlahiyat Fakültesi hadis ve hadis tarihi hocası yapmış olan İzmirli İsmail Hakkı'nın bu derslerde vermiş olduğu notlar İbrahim Hatiboğlu tarafından *Hadis Tarihi* başlığı ile tenkitli olarak neşredilmiştir.² Çalışmamızda esas alacağımız bu neşirde İzmirli'nin konuya ilimler tasnifiyle başladığı görülmektedir. Hadis ilminin ilimler tasnifindeki yerini anlattıktan sonra, önce Kur'an'ın sonra hadislerin cem'i konularını ele almaktadır. Hadis tarihine dair konuların ardından hadis ıstılahları ile ilgili bir bölüm açan İzmirli, bu bölüme muhaddislerin ünvanları ile başlamakta, yaygınlık derecesi açısından hadisler (mütevâtir, azîz, garîb, meşhur, müstefiz), sıhhat açısından hadisler (sahih, hasen, zayıf), zayıf hadisin seneddeki inkıta'dan kaynaklanan kısımları (muallak, mürsel, mu'dal, munkatı', müdelles), ravideki ta'n sebebiyle zayıf hadisler (metrûk, münker, muallel, meçhûl, mübde'ti', seyyiu'l-hıfz, muzdarib, musahhaf ve muharref vb.), merfû', müsned, âli isnad, nâzil isnad, müdebbec, büyüklerin küçüklerden rivâyeti, küçüklerin büyüklerden rivâyeti, sâbık ve lâhık, mühmel ve mübhem, müselsel, hadis edâ sigaları, müttefik ve müfterik, mu'telif ve muhtelif, müteşâbih, ma'rûf, mahzûf, şâz, mütâbe'ât, şevâhid ve i'tibar, cerh ta'dil, âdâbu's-şeyh ve't-tâlib, edebu'l-ımlâ ve'l-istimplâ, nâsîh ve mensûh, muhtelifu'l-hadis, uydurma hadislere dair meseleler gibi pek çok hadis usulü konusunda yer vermektedir. Dolayısıyla Dârülfünun İlahiyat Fakültesindeki derslerin ismi her ne kadar hadis ve hadis tarihi olsa da bu kapsam dahilinde usul konularının da oldukça kapsamlı bir şekilde işlendiği görülmektedir.

Verdiği usul bilgilerinin ardından tekrar hadis tarihi alanına dönen İzmirli konuya "İmâmiyye Şia'sının Hadis Tarihi" ile başlamaktadır.³ Ardından hadis kaynaklarından câmi'ler, sünenler, derleme ve seçme nitelikli hadis eserleri, müsnedler, müstahrecler, belirli konulardaki kitaplar, hadis cüzleri, şuyûha hâs hadis kitapları, bir hadisin bütün tariklerini toplayan kitaplar, belirli isnatlardan gelen hadislere dair kitaplar, mu'cemler, tabakat kitapları, rical kitapları, uydurma

2 İzmirli İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi*, nşr. İbrahim Hatiboğlu (İstanbul: Dârulhadis, 2002), 1-319.

3 İzmirli, *Hadis Tarihi*, s. 225.

hadislere dair eserler⁴, nâsîh ve mensûh kitapları, kudsî hadislere, müselsel hadislere, mürsel hadislere, ilelu'l-hadise, garîbu'l-hadise, müşkilü'l-hadise dair kitaplar, emâlî kitapları, etraf kitapları, zevâid ve esânid kitapları diye hadis ilmiyle ilgili önemli oranda literatür tanıtımı yapıldığı görülmektedir.⁵

Konuyla ilişkinin kurulabilmesi adına İzmirli'nin Şia dışında başka bir ekol, grup veya mezhebin hadis anlayışlarına eserinde yer vermediği söylenebilir. Nitekim Şia konusuna, hadis usulü konularından sonra sünni hadis literatürüne geçmeden önce değindiği görülmektedir. Şayet İzmirli, Hâriciye, Mutezile gibi bazı mezheplerin görüşlerine de eserinde yer veriyor ve bu mezheplerin hadis anlayışlarını açıklıyor olsaydı, Şia'ya eserde neden yer verdiğinin sorgulanmasının da bir önemi kalmayacaktı. Zira eserin genel karakteristiği çerçevesinde İzmirli'nin Şia konusuna temasının sebebi ortaya konulmuş olacaktı. Ancak bu durumda böyle bir başlığın ele alınmasını kitabın kendi yöntemi ve bütünlüğü içerisinde değerlendirmek pek mümkün görünmemektedir.

Eserin Şia bölümü ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde ise müellifin, Şiî anlayışa göre hadisin tanımı ve mahiyeti, haber-i vahid'in ne olduğu ve delil değeri, Şiî ulemanın kimler olduğu ve eserleri hakkında hem teknik hem de biyografik bilgiler aktardığı görülmektedir.⁶ Bunu yaparken ise bölüme ciddi bir eleştiriyle başladığı söylenebilir. Zira bu kısımda İzmirli, Şia'nın isnadda mahir olmadığını, mutassıl olan sahih isnadlarla aktarımda bulunmadıklarını aksine munkatı' isnadlara sahip olduklarını, eslâftan geleni hemen kabul ettiklerini, sahih ve zayıfı ayıramadıklarını, ilim ehli tarafından metrûk ve kezzâb olarak addedilen Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ (ö. 157/774) ve Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö. 204/819) gibi kişilere

4 İzmirli İsmail Hakkı eserinde bu bölümü oldukça geniş bir şekilde ele almış ancak bu konuyla ilgili ayrı bir eser telif edeceğini belirtmiştir. (İzmirli, *Hadis Tarihi*, 146) İbrahim Hatiboğlu konuyla ilgili 338. dipnotta İzmirli'nin *Mevzû 'ât* isimli bir eseri olup olmadığını bilmediklerini ifade etmektedir. (İzmirli, *Hadis Tarihi*, 146) Ali Duman ise 2008 yılında kaleme aldığı "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh" isimli makalesinde İzmirli'nin mevzu hadisler ile ilgili basılmamış olan eserinin 106 varak olup SKİİHB, 357, 297 ve 3-9435 numaralarda bulunduğunu belirtmektedir. (Ali Duman, "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh," *Bilimname* 14, no. 1 (2008): 63.) Yazarın belirtmiş olduğu "SKİİHB" kısaltmasını Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı bölümü diye anlamaktayız. Kütüphanede yapmış olduğumuz araştırmalar ve kütüphane yetkilileri ile görüşmelerimiz sonucunda yukarıda verilen 3 farklı numaradan "297" numarasının kütüphane tasnif sisteminde İslami ilimler demek olduğunu, "3-9435" numarasındaki 3'ün hadis ilmüne 9435'in ise Türkçe bir esere işaret ettiğini öğrendik. Geriye kalan 357 numarası ise ancak bahsi geçen eserin numarası olabilir niteliktedir. Ancak Kütüphane'de bu numarada *Miškâtu'l-mesâbih* isimli başka bir eserin kayıtlı olduğu görülmektedir.

5 İzmirli, *Hadis Tarihi*, 235-303.

6 İzmirli, *Hadis Tarihi*, 225-235; Ahmet Yücel, "Hadis İlminde 'Tarih' Anlayışı ve 'Hadis Tarihi' Yazıcılığı," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, no. 21 (2013): 284.

itibar ettiklerini, ahbarîlerden ve ma'sûm imamlardan gelen bilgilere sorgulama yapmadan güvendiklerini belirtir.⁷ Bunlara ilaveten Şia'nın da kendi içerisinde fırkaları olduğunu ve fırkalar nezdinde de ihtilafların bulunduğunu söyler⁸ ve yer yer Şia'nın kendi içerisindeki çelişkilerine de atıf yapar.⁹

Görüldüğü üzere İzmirli eserinde sadece Şia ile ilgili tasviri bir anlatım benimsememekte bunun yanında Şia'nın hadis anlayışı ile ilgili eleştirilerini de zikretmektedir. Bu eleştiriler bağlamında İzmirli'nin eserinde Şia'ya yer verme sebebinin onların görüşlerini eleştirmek olduğu söylenebilir. Ancak İzmirli'nin eserinde böyle bir başlık açmasının Şia'ya bir değer atfetmek anlamı taşıdığı yukarıda da söylendiği üzere düşünülebilir. Zira İzmirli'nin bu konuyu eserine alarak hadis ilmindeki geleneğin dışına çıkmasını sadece eleştirel bir tavrını ortaya koymak istemesi diye okumak çok isabetli olmayacaktır. Konuya böyle bir açıdan bakıldığında, her ne kadar kendisi eleştirel bir yaklaşım sergilemiş olsa da onları var kabul etmesinin ve eserinde onların isimlerine, eserlerine ve görüşlerine yer vermesinin başka sebepleri olabileceği de akla gelmektedir. Bu sebeple çalışmanın ilerleyen kısmında İzmirli'nin bu başlığı açma sebepleri biraz daha tarihi bir perspektifle incelenmeye çalışılacak ve konunun muhtemel ilmi ve siyasi yönleri üzerinde durulacaktır.

Öncelikle İzmirli İsmail Hakkı'nın ilmi birikiminin bu bölümün yazılmasında önemli rol oynadığını söylemek gerekmektedir. Nitekim pek çok alanda olduğu gibi mezhepler tarihi alanında da eserleri olan İzmirli'nin özellikle *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme* isimli eseri pek çok özelliğinin yanında Şia'nın da ayrıntılı olarak ele alındığı bir eserdir.¹⁰ Dolayısıyla İzmirli'nin kelam ve özellikle mezhepler tarihi alanındaki çalışmalarının bir neticesi olarak Şia hadis anlayışına eserinde yer vermiş olduğu dile getirilebilir. Ancak bir mezhepler tarihi eseri yazan İzmirli'nin diğer mezheplerin hadis anlayışlarına eserinde neden yer vermediği sorusu bu durumda hala cevapsız kalmaktadır.

Siyasi açıdan ise Osmanlı-İran ilişkilerinin sürekli inişli çıkışlı bir çizgide devam ettiği görülmektedir. Ancak özellikle 19. yüzyılda Osmanlı-İran ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde Şii ulemaya ve halka dostça yaklaşılması,

7 İzmirli, *Hadis Tarihi*, 225.

8 İzmirli, *Hadis Tarihi*, 229-230.

9 İzmirli, *Hadis Tarihi*, 228.

10 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalü'l-kelam ve'l-hikme* (Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336), 170-199. Eser'in Şia bölümüyle ilgili olarak mufassal ve doyurucu bilgiler ifade ettiği yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. (bkz. Avni İlhan, "İzmirli'nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları," *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, 24-25 Kasım 1995, ed. Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğu (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 75.

Şîilerle evliliklerin serbest bırakılması¹¹ gibi uygulamalara şahit olunmaktadır.¹² İki ülke arasındaki bu yakınlaşmanın temelinde batıda Panislamizm ismi verilen ittihâd-ı İslam hareketinin yer aldığı söylenebilir. İttihâd-ı İslam hareketi bölünmüş İslam coğrafyasının İslam birliği adı altında mezhep ve ırk ayrımı gözetmeksizin birleştirilmesi anlamını taşımaktadır.¹³ Bu hareketle, özellikle II. Abdülhamid döneminde başlayan hilafet tartışmaları ve hilafetin meşruiyetinin sorgulanmasına karşın tüm İslam birliğini sağlayarak Osmanlı halifesinin otoritesini koruması amaçlanmaktadır. Bu akımın siyasi temellerinin yanında ilmi temelleri de bulunmaktadır. Özellikle akımın modernist diye tanımlanabilecek kısmını oluşturan Cemaleddin Afgânî¹⁴ başta olmak üzere Namık Kemal¹⁵ ve İzmirli İsmail Hakkı'nın isimlerinin bu hareket ile birlikte geçiyor olması konumuz açısından önem arz etmektedir.

İttihâd-ı İslam hareketinin önemli bir temsilcisi olan İzmirli İsmail Hakkı¹⁶ İslamiyet'in Müslümanlar için bir milliyeti ifade ettiğini ve böyle bir milliyetçiliğin

-
- 11 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Devlet Arşivleri (BAO), Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 8-11.
 - 12 Cemil Hakyemez, *Sünni-Şii İttifakı* (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2014), 162.
 - 13 Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni Şii İttifakı*, 141-177; N. Rahman Farooqi, "Pan-Islamism in the Nineteenth Century," *Islamic Culture* 57, no. 4 (Ekim 1983); Hülya Küçük Sevil, "İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık hareketi (1908-1914)" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005); Hülya Küçük, "II. Abdülhamit Dönemi Pan-İslamist Hareketler (Sırat-ı Müstakim ve Sebülür-Reşad Mecmualarına göre)" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996); İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I-II* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014); Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yılların 'İslam Birliği' Hareketi (1876-1878)" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1988.)
 - 14 Cemaleddin Afgânî'nin konuyla ilgili yaklaşımı için bkz. Nikki R. Keddie, "The Pan Islamic Appeal: Afghani and Abdulhamid II," *Middle Eastern Studies* 3, no. 1 (1966): 54-60; Hatice Yenitürk, "'Islamic Unity' (İttihad-i İslam) and Its Conceptual History with a Special Focus on the Young Turk Press Before 1908" (Doktora Tezi, Universitat Wien, 2016), 110-112.
 - 15 Namık Kemal'in İttihâd-ı İslam ile ilgili makalesi için bkz. Namık Kemal, "İttihad-ı İslam," *İbret Gazetesi*, 27 Haziran, 1872.
 - 16 İttihad-ı İslam hareketinin yayılma politikalarından biri de tarikatlar aracılığıyla bu siyaseti diğer Müslüman ülkelere taşımaktır. Özellikle Şâzelî ve Rıfâî tarikatlarının bu meselede önemli bir rol üstlendiği görülmektedir (bkz. Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yılların 'İslam Birliği' Hareketi (1876-1878)*). İzmirli İsmail Hakkı'nın da Şâzelî tarikatı ile ilişki içinde bulunduğu ve bu tarikattan Hüseyin el-Ezherî'den icazet aldığı bilinmektedir. Bu durum da onun bu fikre yakın duruşunun sebepleri arasında kabul edilebilir. (Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23:535.)

altında birleşen İslam dünyasının önemli bir güç ifade edeceğini savunmaktadır.¹⁷ Nitekim *Sebilü'r-reşâd* dergisinde çıkan yazıları bu durumu açıkça göstermektedir. Ubeydullah Afgânî tarafından ortaya atılan kavm-i cedîd fikrini eleştirdiği yazısında kendisinin ittihad-ı İslam vurgusuna açıkça rastlanmaktadır. Nitekim Ubeydullah Afgânî kavm-i cedîd anlayışıyla Türkçülüğü ön planda tutmakta ve İslam birliği fikrine karşı bir duruş sergilemektedir.¹⁸ İzmirli İsmail Hakkı ise *Sebilü'r-reşâd* dergisinde yayınlanan “Müdâfât-ı Diniyye” isimli yazısında Ubeydullah Afgânî’yi şu ifadelerle eleştirmektedir:

“Biz kendi fikrini din namına gösteren, (وَلَا تَتَّقُوا...) nazm-ı celiline, (مَنْ سَلِمَ مِنَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ) hadis-i şerifine aslâ kulak asmayan, ilm-i dîni sarıkta arayıp feste bulamayacak derecede kûteh-bîn [ileriye göremeyen] olan bir kimseye karşı müdâfaada bulunduk.”¹⁹

Yukarıda zikredilen tüm bu bilgiler ışığında İzmirli’nin ittihad-ı İslam hareketini savunduğu ve bu sebeple devlet politikasıyla da uyumlu olarak²⁰ Müslüman olan tüm mezhep ve ırkları birleştirici bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir. Özellikle Arapların Osmanlı himayesinde birleştirilmesi ve İran ile yakınlaşma hareketleri olarak kendini gösteren bu politika neticesinde İzmirli İsmail Hakkı’nın da *Hadis Tarihi* isimli eserinde Şia için ayrı bir yer açmış olması ihtimal dahilinde bulunmaktadır. Nitekim Cumhuriyet dönemine gelindiğinde de özellikle I. Dünya savaşı sırasında İran ile ittifak meselesi²¹ ve Cumhuriyetin ilanından hemen önceki yıllarda (1920-1923) İran ile olan yakın ilişkiler²² de bu tezi destekler mahiyettedir.

Dolayısıyla tüm bunlar değerlendirildiğinde İzmirli’nin eserinde bu başlığı açmasını sadece ilmi sebepler üzerinden okumak pek mümkün görünmemektedir. Nitekim siyâk-sibâk ilişkisi bakımından Şia ile ilgili bölümün eserde konumlandırıldığı yer öncesi ve sonrası ile bir bütünlük oluşturmamaktadır. Ayrıca İzmirli’nin mezhepler

17 Adnan Bülent Baloğlu, “İzmirli İsmail Hakkı’nın ‘Yeni İlm-i Kelam Anlayışı’,” *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, 24-25 Kasım 1995*, ed. Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 93.

18 Mehmet Coğ, “Ubeydullah Afgânî Örneğinde Milliyetçiliğin Bir Din Adamındaki Yansımaları,” *Turkish Studies* 10/9 (2015): 145-152.

19 İzmirli İsmail Hakkı, “Müdâfâ-i Diniyye,” *Sebilü'r-reşâd Dergisi* 11, no. 280, 1324.

20 Nitekim İzmirli İsmail Hakkı’nın devlet politikalarına muhalif bir tavrının olmadığı getirildiği devlet görevlerinden de anlaşılmalıdır. (Ali Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, 23: 535.

21 Ö. Kürşad Karacaçıl, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin İran’la İttifak Kurma Arayışları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 36 (Güz 2014): s. 36, 95-116.

22 Barış Cin, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2006), 45-52.

tarihine dair diğer eserlerindeki birikimini buraya yansıtmış olabileceği yönündeki argüman da İzmirli'nin başka mezheplerin hadis anlayışlarını eserine almaması sebebiyle zayıflamaktadır. Son olarak meselenin ilmi boyutundan ziyade İzmirli'nin ittihâd-ı İslâm hareketi çerçevesindeki fikri ve siyasi altyapısı ile ilgili olma ihtimali biraz daha güçlü durmaktadır. Bununla birlikte İzmirli'nin eserinde hem Şia'nın hadis anlayışına yer vermesi hem de onları eleştiren bir tutum sergilemesi kendi içerisinde bir tenakuza düştüğü izlenimini uyandırabilir. Ancak onun aslında ittihâd-ı İslâm'ı savunmakla Şia'nın var oluşuyla ilgili herhangi bir problem yaşamadığı görülmektedir. Bunun yanı sıra özellikle ittihâd-ı İslâm hareketi düşünüldüğünde birbirinin varlığından rahatsız olmayan farklı mezheplerin özellikle ilmi konularda birbirlerini eleştirme hususunda herhangi bir kaygı taşımadıkları da bu minvalde söylenebilir.

Kaynakça/References

- Baloğlu, Adnan Bülent. "İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Yeni İlm-i Kelam Anlayışı.'" *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, 24-25 Kasım 1995*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Birinci, Ali. "İzmirli İsmail Hakkı." Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Duman, Ali. "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh." *Bilimname* 14, no.1 (2008): 63.
- İlhan, Avni. "İzmirli'nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları." *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, 24-25 Kasım 1995*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Cin, Barış. "Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2006.
- Hakyemez, Cemil. *Sünni-Şii İttifakı*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Çetinsaya, Gökhan. "II. Abdulhamid Döneminin İlk Yılların 'İslam Birliği' Hareketi (1876-1878)." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1988.
- Yenitürk, Hatice. "'Islamic Unity' (İttihad-i İslam) and Its Conceptual History with a Special Focus on the Young Turk Press Before 1908." Doktora Tezi, Univesitat Wien, 2016.
- Küçük Sevil, Hülya. "İttihat ve Terakki döneminde İslamcılık hareketi (1908-1914)." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Küçük, Hülya. "II. Abdülhamit dönemi Pan-İslamist hareketler (Sırat-ı Müstakim ve Sebilür-Reşad Mecmualarına göre)." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I-II*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Müdâfâ-i Diniyye." *Sebilü'r-reşâd Dergisi* 11, no. 280 (1324): 308.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Hadis Tarihi*. nşr: İbrahim Hatipoğlu. İstanbul: Dârulhadis 2002.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassalü'l-kelam ve'l-hikme*. Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336.
- Çoğ, Mehmet. "Ubeydullah Afgânî Örneğinde Milliyetçiliğin Bir Din Adamındaki Yansımaları." *Turkish Studies* 10, no. 9 (2015): 145-152.
- Farooqi, N. Rahman. "Pan-Islamism in the Nineteenth Century." *Islamic Culture* 57, no. 4 (Ekim, 1983).
- Kemal, Namık. "İttihad-ı İslâm." *İbret Gazetesi*, 27 Haziran, 1872.

- Keddie, Nikki R. "The Pan Islamic Appeal: Afghani and Abdulhamid II." *Middle Eastern Studies* 3, n. 1 (1966): 54-60.
- Karacagil, Ö. Kürşad. "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'la İttifak Kurma Arayışları." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 36 (Güz 2014): 36, 95-116.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "İslam Dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi." *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*. İstanbul: Ada Ofset, 2010.
- Dölen, Emre. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Darulfünun'da İlahiyat Öğretimi." *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*. İstanbul: Ada Ofset, 2010.
- Yücel, Ahmet. "Hadis İlminde 'Tarih' Anlayışı ve 'Hadis Tarihi' Yazıcılığı." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, no. 21 (2013): 271-302.